

Uitgebreide beschrijvingen van algemene en specifieke problematiek bij oorlogskinderen, door een tiental deskundigen en professionele hulpverleners.

Beginnend met de tien basiskenmerken die (kunnen) voorkomen bij alle soorten oorlogs- gezinnen (psychiater J.N. Schreuder) gevolgd door een tiental specialisten over deelgebieden traumaverwerking.

Tenslotte een reeks veel voorkomende probleemthema's, zoals gedestilleerd uit Kombi weekenden en gespreksgroepen en een lijst van de verschillen tussen diverse achtergronden en de verschillende generaties.

TRAUMA EN VERWERKING

PROBLEMATIEK VAN KINDEREN VAN DE OORLOG

Een aantal deskundigen stellen kenmerken vast die (kunnen) voorkomen bij alle categorieën kinderen van de oorlog, aangevuld met een opsomming van thema's die in Kombi gespreksgroepen en op weekenden aan de orde zijn gesteld.

Daarna wordt kort ingegaan op de begrippen trauma en verwerking en op wat de verwerkingsvorm 'zelfhulp' aan mogelijkheden biedt.

Tien kenmerken oorlogsgezin

De psychiater J.N. Schreuder stelt dat alle kinderen van de oorlog, ongeacht het gezin waaruit zij voortkomen, een aantal kenmerken vertonen:

1. het verlies van het basale vertrouwen. *'Juist het vertrouwen in de goedheid van alle mensen, juist dat wat we het basale vertrouwen van elk mens zouden kunnen noemen, ontbreekt vaak bij volwassenen die kind in de oorlog zijn geweest.'* (1)
2. de afhankelijkheid van machtstructuren. Schreuder haalt Keilson aan die alle kinderen van de oorlog onder de gemeenschappelijke noemer brengt van de afhankelijkheid van de maatschappelijke machtsstructuur. Dat geldt voor alle kinderen in alle situaties, maar in oorlogstijd is die machtsstructuur tevens destructief. De Tweede Wereldoorlog leert ons, *'dat kinderen overgeleverd zijn aan de wereld der volwassenen, die in menig opzicht kindvijandig is en sprakeloos maakt.'* (2)
3. problemen met het leren begrijpen wat hun sociaal-culturele achtergrond is. *'Alle kinderen van de oorlog zaten met het onontkoombare en onoplosbare dilemma dat ze door een verstoorde ontwikkeling onvoldoende in staat waren te leren en te begrijpen wat hun sociaal-culturele achtergrond was, terwijl zij en hun ouders daarentegen op uitzonderlijke en tevoren niet gekende wijze juist om deze reden werden vervolgd.'* (3)
4. de oorlog is 'afwezig' of hinderlijk present. Kinderen worden vaak onwetend gehouden over wat er gebeurd is of er juist overmatig mee geconfronteerd. *'In beide gevallen verloopt het proces waardoor kinderen iets leren te begrijpen van de hen omgevende werkelijkheid onevenwichtig.'* (4)
5. emotionele beperking. Mensen kunnen op twee manieren op een trauma reageren, namelijk met vermijding of overspoeld worden. Beide processen staan lange tijd een evenwichtig functioneren in de weg. *'Het was vaak niet mogelijk op een vrije wijze*

emotioneel bij anderen betrokken te zijn. Die emotionele beperking was vaak noodzakelijk om staande te blijven, maar werd lang niet altijd doelbewust gekozen.' (5)

6. vernietiging van betekenis in het leven. Schreuder verwijst naar Shamaï Davidson, die zegt, *'dat de traumatische ervaring de binnen- en buitenwereld van het individu veranderde op een manier, die resulteerde in het verbreken van het besef van de continuïteit van het leven, de vernietiging van het begrip van betekenis in het leven en een ondermijning van het gevoel van veiligheid en van basaal vertrouwen.'* (6)
7. het ontbreken van een goede basis voor opvoeding. *'Kinderen van de oorlog werden groot te midden van volwassenen van wie de individuele en maatschappelijke existentie in de meest fundamentele zin werd aangetast.'* (7)
8. het afgesneden raken van jeugd en wortels. Door het vermijden van herinneringen aan het trauma gaan ook de herinneringen aan de tijd ervoor verloren: *'Op deze wijze werden de kinderen van de oorlog van hun eerste jeugdijaren of van hun wortels afgesneden.'* (8)
9. identiteitsproblemen. Schreuder noemt een aantal factoren die een belangrijke rol spelen bij het stand komen van de identiteit. *'In het prille begin van het leven zijn voor de ontwikkeling van de identiteit beide ouders onmisbaar.[..] Later gaan andere volwassenen, maar ook oudere broers en zussen meedoen in dat model staan.'* (9) Door de oorlog zijn de meeste gezinnen, tijdelijk of voorgoed, uiteen gevallen. *'Het moment waarop het geweld en de verstoring van de ontwikkeling plaatsvonden, is bepalend voor de problemen die in de identiteit later worden ervaren.'* (10) *'De twijfel aan de eigen identiteit ondermijnt de waardering voor jezelf, de zekerheid om beslissingen te nemen, het vermogen met anderen een relatie aan te gaan en het kunnen beleven van intimiteit.'* (11)
10. onbeantwoorde vragen beïnvloeden het kind negatief. *'Wanneer die vragen niet worden beantwoord, niet mogen worden beantwoord, misschien zelfs niet mogen worden gesteld, dan wordt de mogelijkheid om die eigen innerlijke werkelijkheid en de externe werkelijkheid te organiseren belemmerd. Tijdelijk kan dat zover gaan dat ook het vermogen om vragen te stellen verloren raakt.'* (12) Het kind ontwikkelt hierdoor angst, die later tot depressieve klachten kan leiden.

Dissociatie

De psycholoog M. Montessori constateert dat *dissociatie* vaak een laatste redmiddel is om na traumatisering niet ten onder te gaan. Hij zegt daarover: *'De werking van tegenstrijdige gevoelens, verwarring over idealen en waarden, angst, loyaliteitsconflicten en schuldgevoel over een periode die te lang geduurd heeft voor de beschikbare emotionele spanningsboog, kunnen in dergelijke traumatiserende situaties leiden tot een totale dissociatie van de emoties, van de herinneringen of de voorstellingen.*

Men weet dan wel wat er gebeurd is, of wat men doet – hoe erg ook -, maar men voelt er niets bij.' (13)

Opeenvolgende traumatisering

De psycholoog H. Keilson heeft het begrip *sequentiële traumatisering* gedefinieerd. (14) Hij onderzocht de situatie van Joodse weeskinderen en constateerde dat dezen verschillende traumatiserende ervaringen opdeden. Elke latere traumatische ervaring verdiepte het effect van de eerdere, zodat er cumulatie van effecten ontstond: eerst scheiding van de ouders, wennen aan onderduikgezin, overplaatsing naar andere gezinnen, na de oorlog touwtrekken tussen diverse instanties om de voogdij over het weeskind.

Wat voor de door hem onderzochte kinderen geldt, is vaak ook van toepassing op kinderen uit andere achtergrondsgroepen, met name Indische kampkinderen en kinderen van NSB-ouders.

Stoornissen in woedebeheersing en hechting

De psychiater H. Musaph ziet als speciale verschijnselen bij de kinderen van de oorlog de volgende punten:

1. stoornissen in de agressieregulatie: *'Mijn ouders hebben zoveel ellende doorgemaakt; ik mag niet tegen ze in opstand komen, niet kwaad op ze zijn. Ik moet extra lief voor ze zijn.'* (15) De ouders worden ontzien. De agressie die niet tegen de ouders gericht kan worden, richt zich tegen zichzelf, bijvoorbeeld door het zich ontzeggen van genoegens of sadomasochistisch gedrag. De volgende attitudes kunnen hiervan het gevolg zijn:
  - ik zal wraak nemen voor wat mijn ouders is aangedaan
  - ik zal extra lief zijn tegen iedereen (dan zal mij niet overkomen wat mijn ouders overkomen is)
  - ik veracht mijn ouders vanwege hun passieve gedrag
  - ik veracht mezelf omdat ik te weinig heb geprobeerd goed te maken wat de vijand aan mijn ouders heeft misdreven
  - ik hoef niets te presteren, wij hebben het beroerd genoeg gehad
2. stoornissen in het hechtgedrag: de relatie met de ouders is vaak problematisch, er is te grote afhankelijkheid, ouders kunnen hun kinderen niet loslaten. *'Zowel de overidentificatie als de beschadigde identiteit van de ouders kunnen voor de kinderen bij het maken van een partnerkeuze storend werken.'* (16) Seksuele stoornissen en faalangst kunnen het gevolg van deze stoornis zijn.

Post traumatisch stress syndroom

Voor zover kinderen bombardementen, beschietingen, geweld, verkrachting en mishandelingen hebben meegemaakt of er getuige van geweest zijn, kunnen zij kampen met problemen die onder de verzamelnaam PTSS (Post-Traumatic Stress Syndrom) bekend staan, zoals slapeloosheid, nachtmerries, terugkerende beelden uit het verleden die angst inboezemen, het niet kunnen voelen van emoties, altijd alert zijn etc. De psycholoog J.Lansen stelt dat het begrip PTSS *'eigenlijk maar heel beperkt toepasbaar is voor kinderen. Het is nu bekend dat traumatische ervaringen op een vroege leeftijd, speciaal de ervaringen van vervolging en terreur, niet alleen PTSS-achtige verschijnselen opleveren, maar aanleiding geven tot een ernstige storing in de ontwikkeling van de persoonlijkheid. Deze wordt pas manifest in de volwassenheid.'* (17)

Rolomkering (parentificatie)

F. van Gelder merkt over de rolomkering tussen ouders en kinderen (parentificatie) op, dat deze zo ver kan gaan, dat het kind de vertrouwenspersoon van de ouder(s) wordt. De kinderen zorgen voor de ouders in plaats van door hen verzorgd te worden. Er groeit een sterke afhankelijkheid tussen ouders en kinderen waardoor het proces van op eigen benen te gaan staan in de puberteit en de volwassenheid sterk bemoeilijkt wordt. Soms blijft er geen andere weg over dan tijdelijk of voorgoed met de ouders te breken. (18)

Substituut- en reparatie kinderen

Hij spreekt ook over substituutkinderen: *'Deze kinderen zijn opgegroeid in een gezin waarin niet hun eigen behoefte aan liefde en geborgenheid centraal stonden, maar die van de ouders.'* (19) J. A. Bruggeman schrijft hierover: *'Ik denk dat veel concentratiekampmoeders hun na de oorlog eerstgeborene gebruikt hebben als vredeskind of als vervangkind voor de dode gezinsleden. Soms ook als reparatiekind bij hereniging van het van elkaar vervreemde*

gezin of bij een nieuw huwelijk.' (20) Hoewel beide auteurs zich baseren op onderzoek bij Joodse families, zijn hun uitspraken ook (gedeeltelijk) toepasbaar voor andere categorieën kinderen van de oorlog.

De geheimen

Onverwerkte oorlogservaringen van de ouders kunnen hun kinderen op verschillende manieren beïnvloeden. Als de ouders over het verleden zwijgen of slechts toespelingen erover maken, begrijpt het kind niet waar het over gaat, maar beseft wel dat het met iets ernstigs te maken heeft waarover het geen vragen durft te stellen. Het is bang zijn ouders pijn te doen. Er is een familiegeheim dat het dagelijkse leven beïnvloedt juist omdat er niet over gesproken wordt. Soms spreken ouders wel over het verleden maar dan op zodanige manier dat eigenlijk alle dagelijkse gebeurtenissen met de oorlog in verband worden gebracht. *'In beide gevallen ook worden de kinderen in feite min of meer gedwongen de hedendaagse werkelijkheid te zien in het perspectief van wat hun ouders tijdens de oorlog hebben meegemaakt en wat zij daarbij hebben gevoeld.[...] De werkelijkheid waarin deze kinderen opgroeien is niet hún, hedendaagse werkelijkheid, maar die van de ouders tijdens de oorlog. Daarmee worden deze kinderen tevens in de ontwikkeling van hun identiteit aangetast. De werkelijkheidsbeleving die hen door hun ouders wordt voorgehouden zal immers van invloed zijn voor de wijze waarop deze kinderen zichzelf beleven, voor hun zelfbeeld.'* (21)

Zeer jonge kinderen

Over traumatisering bij jonge kinderen merkt Bruggeman op: *'Door de oorlogstrauma's werden vooral de zeer jonge kinderen het sterkst getroffen. In iedere ontwikkelingsfase van een kind moeten mogelijkheden geboden worden om fasespecifieke ervaringen op te doen. Door de scheiding van de ouders tijdens onderduik – of kampomstandigheden, met daarbij ondervoeding en ziekte werden de vroegste ontwikkelingsfasen meestal ernstig geschaad, hetgeen een basis vormde voor latere stoornissen in de karakterontwikkeling.'* (22) Verder merkt hij op dat de jongste kinderen geen herinneringsgebonden materiaal hebben, hooguit wat vage indrukken van bijvoorbeeld kleuren. Vaak zeggen ouders dat zij te klein waren om iets van de oorlog te weten, terwijl zijzelf alles bewust hebben meegemaakt. De ervaringen van de ouders tellen, die van het kind niet. Hier ligt een kernconflict voor kinderen van de oorlog. Het basis-gevoel wordt tevens gekrenkt omdat de ouders net doen of er geen akelige dingen gebeurd zijn of dat het kind geen angsten heeft doorstaan vanwege het feit dat de kinderen het zich niet herinneren, terwijl dat wel degelijk het geval is.

Transgenerationale traumatisering

De psychiater E.de Wind heeft gepubliceerd over transgenerationale traumatisering, waarmee bedoeld wordt dat de traumatisering van de ouders hun kinderen indirect getraumatiseerd heeft. *'Welhaast alle getraumatiseerde ouders geven aan hun kinderen opdrachten ('delegaties') om iets goed te maken van het verlies dat zij zelf geleden hebben en van het leed dat zij zelf hebben ervaren.'* (23)

Trauma en traumatisering

Er is in het bovenstaande herhaaldelijk over trauma en traumatisering gesproken. Trauma betekent in het Grieks 'wond' en had aanvankelijk slechts betrekking op lichamelijke verwonding. Sinds de jaren zeventig, tachtig wordt het begrip ook gehanteerd voor psychische verwonding, allereerst gebruikt voor oorlogsgetroffenen, in de laatste decennia ook voor slachtoffers van bijvoorbeeld gijzeling of natuurrampen. (24)

Twee soorten psychotrauma

De psychiater W. op den Velde maakt onderscheid tussen emotioneel en existentieel psychotrauma. Bij een emotioneel trauma gaat het om een ervaring die gepaard gaat met een sterke beleving van onlust, gevolgd door psychische klachten die voor kortere of langere tijd aanhouden, terwijl bij een existentieel trauma de existentie zelf van de mens in het geding is. Kenmerken daarvan zijn:

1. *een schokkende omstandigheid die van buiten af inwerkt*
2. *een zeer sterk angstbeleving*
3. *ontwrichting van het bestaan en/of directe bedreiging van het leven*
4. *machteloosheid*

Dit zijn gebeurtenissen die de normale menselijke ervaring te boven gaan. (25)

Hij merkt op dat er geen simpel verband is tussen de 'ernst' of de 'aard' van de gebeurtenis en de psychische gevolgen. Dat verschilt per persoon en wordt mede bepaald door de mate waarin deze zich machteloos heeft gevoeld.

De effecten van traumatisering kunnen verminderd worden door enkele gunstige omstandigheden en factoren.

- Als iemand een bepaalde keuze heeft kunnen maken is het gevoel van machteloosheid aanzienlijk minder dan bij hen die geen enkele keus hadden, bijvoorbeeld Joden of Roma en zeer zeker ook de kinderen. (26)

Basisbehoeften of het ontbreken ervan

-E. de Wind onderstreept dat volwassenen en oudere kinderen konden terugvallen op positieve ervaringen uit hun kindertijd en jeugd waarin hun 'basic needs' aan veiligheid, geborgenheid en warmte vervuld zijn. Traumatisering heeft dan over het algemeen minder negatieve gevolgen. Voor tijdens de oorlog geboren kinderen is er niets om op terug te vallen. (27)

-Uit onderzoek naar het welbevinden van Engelse kinderen die naar het platteland geëvacueerd werden is gebleken dat zij er beter vanaf kwamen als er emotionele ondersteuning was van hun broertjes of zusjes of hun onderwijzer die hen begeleidde. (28)

Opvang slachtoffers

-Goede opvang kan de nadelige effecten van traumatisering verminderen of opheffen. De psychiater R. Janoff-Bulman zegt hierover: *'Victims need to know that social supports are unconditionally available; if they are unavailable or negative in tone, the victim may find this more distressing than the initial victimizing experience.'* (29) [Slachtoffers moeten er van op aan kunnen, dat sociale steun onvoorwaardelijk beschikbaar is. Als deze ontbreekt of negatief gekleurd is, kan het slachtoffer dit meer frustrerend vinden dan de aanvankelijke traumatiserende ervaring.

Het onderzoek van de SOTO, de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang, heeft aangetoond dat de Nederlandse samenleving als geheel tekort geschoten is op het punt van goede opvang van oorlogsgetroffenen. (30)

Verwerking: verschillende definities

Wat professionele hulpverleners onder verwerking verstaan hangt af van wat zij als kern van traumatisering zien.

Uit de vicieuze cirkel

De psycholoog J.H.N. Kerssemakers geeft de volgende definitie: *'Doorwerken' is een vorm van psychische arbeid die het subject in staat stelt bepaalde verdrongen elementen te accepteren en zich van de heerschappij van de herhalingsmechanismen te bevrijden.* (31)

Weten en verwerken

De psychiater J.N. Schreuder zegt hierover: *'Het proces waardoor men in het reine kan komen met het verleden en met de betekenis van het verleden, wordt door twee functies gekenmerkt: weten en verwerken. Die twee zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en moeten dan ook samengaan. Voor de een zal het besef van het verleden een opluchting zijn, omdat de stukjes van de puzzel in elkaar gaan passen. Voor de ander zal het een bittere confrontatie zijn met een ellendige werkelijkheid die nauwelijks te verwerken is.'* (32) Door het weten en verwerken krijgt het verleden betekenis. Veiligheid ervaren is een noodzakelijke voorwaarde voor het aangaan van dit proces, waarbij het stellen van vragen gestimuleerd wordt en waardeoordelen achterwege blijven. Dan nog kan de traumatisering zodanig zijn dat deze niet of maar gedeeltelijk verwerkt kan worden.

Voor Schreuder is een allesbeheersende factor in het verwerkingsproces: erkenning.

'Voor sommigen zal die erkenning wettelijk moeten zijn. Dat is maar ten dele een oplossing. Een veel bredere betekenis heeft de maatschappelijke erkenning. Met het perspectief van de maatschappelijke erkenning is het ook mogelijk om in contact met de ander zich erkend te voelen, het gevoel te krijgen vragen te mogen stellen en het er moeilijk mee te mogen hebben.' (33)

Groepstherapie: leren opnieuw te hechten

B. A. van der Kolk onderstreept dat psychotrauma optreedt in een sociale context *'waarin sprake is van het verlies van mensen waaraan men gehecht is, of van de vernietiging van het elementaire gevoel van veiligheid en continuïteit dat voortkomt uit de loop van de jaren opgedane veilige ervaringen met anderen.'* (34) Een trauma snijdt mensen af van de veilige verbondenheid met andere mensen. Hij ziet dan ook groepstherapie als een bij uitstek geschikte methode van verwerking: *'Door het effect van anderen op henzelf en vice versa te ervaren kunnen patiënten leren hun reacties op anderen in overeenstemming te brengen met de eisen van vandaag en niet met die van het voorbije trauma.'*

'Zo kunnen zij het groeiproces naar emotionele rijpheid, dat door het trauma tot stilstand was gekomen, hervatten.' (35)

Verantwoordelijkheid nemen

R.Janoff-Bulman is van mening dat een slachtoffer niet verantwoordelijk gesteld kan worden voor zijn slachtoffer-zijn, maar wel voor het op een goede manier er mee leren omgaan.

Degenen die zich hun problemen bewust worden en er een oplossing voor gaan zoeken, nemen die verantwoordelijkheid op zich. Of die oplossing ook inderdaad gevonden wordt, is een kwestie die los staat van de verantwoordelijkheid voor het herstel. (36)

Factoren die herstel bevorderen

Als factoren die de verwerking kunnen bevorderen noemt de pedagoog Martijn Lindt:

- a. *ontvangen van acceptatie en vertrouwen*
  - b. *minder negatieve bejegening*
  - c. *ontvangen van begrip*
  - d. *ervaringen met een lotgenotengroep*
  - e. *streven naar kennis van de feiten en inzicht in de eigen achtergrond*
  - f. *inzicht dat leidt tot zelfaanvaarding*
  - g. *inzicht dat leidt tot zingeving aan het eigen lot*
  - h. *zich uitspreken tegenover de ouders en inzicht dat leidt tot acceptatie van de ouders*
- (37)

(Zijn onderzoek heeft betrekking op kinderen van politiek foute ouders, maar zijn conclusies hebben een groter geldingsgebied).

Een samenleving die ook zwijgt

Verwerking van oorlogservaringen (door volwassenen) is lange tijd bemoeilijkt doordat de samenleving als geheel geen boodschap had aan hun problematiek.

De problemen zijn lang doodgezwegen, ook door de therapeuten die zich met de vaak zeer emotioneel beladen onderwerpen geen raad wisten.

Deze 'conspiracy of silence' heeft lang geduurd en is voor kinderen nog langer doorgegaan. Toen er wel aandacht voor oorlogsproblematiek kwam is deze vaak uit de maatschappelijke en historische context getild.

F. van Gelder zegt hierover: *'Sociologen kwamen met het argument dat deze 'medicalisering' en 'psychologisering' van de lotgevallen van overlevenden ook een strategie was om het cruciale vragen over het verleden uit de weg te gaan: door namelijk de vraag naar het hoe en waarom van de oorlog op het bordje van de hulpverleningsinstanties te schuiven werd deze kwestie getrivialiseerd en 'institutioneel ingekapseld.'* (38)

Jolande Withuis zegt over de tweede generatie: *'Het gaat hier om de kinderen die opgroeiden met ouders die in het bovengeschetst klimaat worstelden met hun oorlogservaringen. Die maatschappelijke inkleuring kleurde het gezinsleven. Doordat er geen sprake was van een openbare verwerking, werd de oorlog vooral een individueel probleem.'* (39)

Zingeving

Zingeving als verwerkingsvorm wordt door enkele deskundigen als waardevol en werkzaam gezien.

De psycho-gerontologe Y. Kuin merkt op: *'Ervaring van traumatische gebeurtenissen confronteert de getroffen met vragen over de zin van het bestaan en van hun bestaan.'* (40)
'Na een traumatische gebeurtenis wordt in eerste instantie zinloosheid ervaren, de buitenwereld is bedreigend geworden. Het slachtoffer is kwetsbaar. Als de aanvankelijke schuldgevoelens over het gebeurde gezien kunnen worden als onterecht en als er in andere positieve situaties gebleken is dat men niet altijd machteloos is, komt er ruimte voor vragen naar de waarde van het eigen leven. Dit leidt tot her-evaluatie van het leven, dat weer betekenis en waarde krijgt en waarin men zich weer doelen kan stellen. Een belangrijke bron voor herstel of hervinden van zin is de steun van familie en vrienden. Ook kan actief zijn in een belangenbehartigingsgroep daaraan bijdragen, of hernieuwde betrokkenheid in het geloof.' (41)

Vertrouwen in het leven

De klinisch psycholoog J.P.W. Cels merkt op dat voor hen van wie de existentie tot op de bodem geraakt is, heling allereerst ligt in het opnieuw vertrouwen in het leven krijgen en er zin aan toe te kennen. Het gaat erom dat het slachtoffer weer de regisseur kan worden van zijn eigen leven.

Dat houdt niet in dat alle problemen verdwijnen of verwerkt kunnen worden. (42)

Problemen van kinderen van de oorlog, die zij zelf naar voren hebben gebracht

Veel van de punten die door de deskundigen aangemerkt zijn als typische problemen van kinderen van de oorlog, zijn op het eerste weekend van De Born al ter sprake gekomen.

Zoals blijkt uit deze opsomming uit het weekendverslag:

Kenmerken:

- *gevoel van eenzaamheid, isolement en verdriet*
- *moeilijk relaties aangaan*
- *problemen met hechten, claimen, loslaten en afscheid nemen*
- *te hevige reacties (paniek, agressie)*
- *conflicten met autoriteiten*
- *loyaliteitsconflicten*
- *niet kunnen omgaan met straf en afkeuring*
- *zich altijd verantwoordelijk voelen, ook/vooral t.o.v. de ouders*
- *missen van basisveiligheid*
- *niet kwaad mogen zijn op de ouders omdat die zoveel hebben meegemaakt*
- *altijd flink moeten zijn, altijd je best doen*
- *altijd alert zijn*
- *niet opvallen, je klein maken om minder kwetsbaar te zijn*
- *schuld- en schaamtegevoelens*
- *op zoek naar de ontbrekende ouder of ontbrekende stukken van het levensverhaal*
- *te vroeg kinderlijke onschuld verloren door het zien van gruwelijke dingen*
- *wantrouwen*
- *identiteitsprobleem*
- *je was nog zo klein, je kan er geen last van hebben, ontkenning van het meegemaakte*
(43)

Deze lijst kan aangevuld worden met de gespreksthema's die in de diverse Kombi gespreksgroepen aan de orde kwamen:

Gespreksthema's:

- *schaamte over of trots op wat je ouders hebben gedaan*
- *schuldgevoelens over een foute politieke keuze door de ouder(s)*
- *de ontbrekende familie (letterlijk slachtoffers van de oorlog of ontbrekend door breuken in de familie)*
- *de last van het familiegeheim*
- *isolement binnen het gezin en isolement in de buitenwereld*
- *leven op basis van een warme, gezellige kindertijd of het ontberen daarvan*
- *leven zonder (een van de) ouders of leven met gefrustreerde ouders*
- *niet mogen vertrouwen op je eigen gevoel en intuïtie – je vader was een held en dus mag je geen kritiek hebben; je vader was een landverrader en dus kan hij geen goede vader zijn*
- *gevoelens niet kunnen uiten*
- *ongedifferentieerde angst en depressiviteit*
- *het 'reparatiekind'*

Naast overeenkomsten bestaan er ook verschillen tussen de diverse leeftijdsgroepen en achtergrondgroepen.

Zonder hier verder uitgebreid op in te gaan, noemen we de volgende punten:

Verschillen en verschillende achtergronden:

- de kinderen uit Joodse families, Sinti- en Roma families en degenen die in een Jappenkamp zaten werden in hun existentie bedreigd, anders dan door oorlogshandelingen; de kinderen uit andere categorieën niet
- de kinderen die uit Indië kwamen werden soms als 'fout' gezien vanwege het koloniale verleden, maar de kinderen van collaborateurs of met Duitse ouders zijn nog veel meer dan zij met het 'foute' van hun ouders geassocieerd en op grond daarvan gediscrimineerd
- de kinderen die uit Indië kwamen moesten al het vertrouwde en een groot deel van hun cultuur achterlaten en zich aanpassen aan een voor hen vreemde omgeving, in tegenstelling tot de andere categorieën kinderen van de oorlog
- verzetsdeelnemers en collaborateurs maakten een keuze; hun kinderen kunnen daar trots op zijn of zich er voor schamen; de ouders van de andere kinderen van de oorlog ondervonden leed zonder dat dit op een keuze berustte, zij en hun kinderen ondergingen het zonder invloed erop te kunnen uitoefenen
- voor kinderen uit Joodse, Roma- en Sintifamilies en uit Nederlandse gezinnen in Indië was hun afkomst onontkoombaar reden voor vervolging of internering. Na de oorlog ervoeren kinderen van Duitse of politiek foute ouders dat zij op hun onontkoombare achtergrond beoordeeld werden.
- Naar de ervaringen van kinderen is pas tientallen jaren na de oorlog geluisterd. Voor de kinderen van Duitse of politiek foute ouders rustte op hun spreken bovendien lange tijd een taboe, waardoor het nog moeilijker was om gehoor en hulp te vinden.

Verwerking in een zelfhulpgroep, bij Kombi

In het bovenstaande artikel lieten Lindt, Van der Kolk en Kuin zich positief uit over een (logenoten)groep als methode van verwerking.

Van der Kolk ziet trauma als afgesneden zijn van een sociale context.

In de groep kan geleerd worden weer in contact met anderen te komen, vertrouwen op te bouwen en nieuwe relaties uit te proberen. De groep biedt de veiligheid die nodig is om te exploreren wat de eisen van vandaag zijn en los te komen van wat gisteren belangrijk was. Kuin belicht het belang van het opdoen van nieuwe, positieve, ervaringen, waardoor duidelijk wordt dat men niet altijd machteloos is, zoals ten tijde van de traumatische gebeurtenis.

Voor Lindt zijn de herkenning en erkenning binnen de lotgenotengroep van groot belang en de steun, het begrip en de acceptatie die daarvan het gevolg is.

Als we kijken naar de omschrijving van trauma door Op den Velde, dan zien we hoe in een lotgenotengroep het gevoel van machteloosheid kan verdwijnen en er inzicht kan komen dat men destijds met 'abnormale' angst e.d. eigenlijk heel normaal gereageerd heeft op een zeer abnormale en dreigende omstandigheid, namelijk de oorlog.

Kerssemakers voert aan dat bewustwording de oorlogsgetroffenen bevrijden kan van de ontwrichtende herhalingsmechanismen. Van den Bout en Kleber (44) maken duidelijk dat het vertellen van het verhaal noodzakelijk is om het pijnlijke herbeleven van de belastende gebeurtenissen tot stilstand te brengen. In de lotgenotengroep speelt het vertellen van het persoonlijke verhaal een uiterst belangrijke rol, waardoor de stoorzenders uit het verleden het zwijgen opgelegd kunnen worden.

Schreuder onderstreept de waarde van de erkenning voor het verwerken van ondervonden leed. In elke zelfhulpgroep houdt herkenning van problemen ook erkenning ervan in. Bij Kombi speelt nog iets anders. Erkenning door lotgenoten uit een andere achtergrondsgroep betekent een stukje maatschappelijke erkenning die in de samenleving sterk bevochten moest worden of nog steeds niet bereikt is. Bovendien is er in het idee van het bondgenootschap uitgesproken dat die maatschappelijke erkenning een zaak van alle groepen gezamenlijk geworden is. Je staat er niet alleen voor, ook je eigen achtergrondsgroep staat er niet alleen voor.

Bij Kombi wordt ook duidelijk dat de persoonlijke problemen zeer sterk beïnvloed zijn door de historisch-politieke en maatschappelijke context waarin zij ontstonden. Het is niet ieders persoonlijk probleem, maar een maatschappelijk. Daardoor kunnen schuldgevoelens en schaamte over wat hen overkomen is, verdwijnen en lotgenoten kunnen elkaar daar de helpende hand bij bieden.

Voor kinderen van de oorlog bleek de buitenwereld een bedreigende plek te zijn, met geweld en leed waaraan elke zin ontbrak. Het (terug)vinden van de zin van het leven, van hun eigen leven, is een belangrijk onderdeel van hun verwerking, zoals Kuin en Cels opmerken. Cels spreekt bovendien over het (terug)krijgen van vertrouwen in het leven en dit is wellicht het vertrekpunt waaruit elke vorm van verwerking moet starten. Daarom is in een zelfhulpgroep het opbouwen van veiligheid en vertrouwen een taak van het begin. Bij Kombi wordt dit door de bestaande vooroordelen, angst en wantrouwen jegens elkaar zeker bemoeilijkt.

Het is de uitdaging om door de confrontatie één onderling vertrouwen te verwerven en te behouden.

Het is een van de kerndoelen van Kombi.

Drs. Gonda Scheffel-Baars

(uit Kombi boek: Dialoog als handreiking, hoofdstuk 2/ uitg. 2007)
bewerking en redactie voor website: Ineke Bekenkamp

Noten:

1. J.N. Schreuder, De conspiracy of silence en de kinderen van de oorlog. In: *ICODO-info*, december 1990, 7e jrg., nr3/4, p4
2. H. Keilson, Inleiding. In: *Kinderen van de oorlog*. Red. M.Flothuis e.a. Uitgave i.s.m. Stichting Kunstenaarsverzet 1942-1945, Nijmegen: SUN 1990, p18
3. Schreuder, *ibid.*, p6
4. Schreuder, *ibid.*, p7
5. Schreuder, *ibid.*, p7
6. S. Davidson, Trauma in the life cycle of the individual and the collective consciousness in relation to war and persecution. In: *Society and trauma of war*, ed. H.Dasberg e.a. Assen: Van Gorcum 1987, p14-32
7. Schreuder, *ibid.*, p7
8. Schreuder, *ibid.*, p8
9. Schreuder, *ibid.*, p9
10. Schreuder, *ibid.*, p9
11. Schreuder, *ibid.*, p10
12. Schreuder, *ibid.*, p10
13. M.M. Montessori, NSB-kinderen: tweede generatie. In: *Kinderen van de oorlog*, uitgave van RIAGG Amsterdam i.s.m. de Stichting ICODO, Utrecht/Amsterdam 1987/1988, p51,52
14. H. Keilson, *Sequentielle Traumatisierung bei Kindern*, Enke Verlag, Stuttgart 1978
15. H. Musaph, De tweede generatie oorlogsslachtoffers. In: *Psycho-sociale problematiek van de tweede generatie*, uitgave de Stichting

- ICODO, Utrecht 1982/7, p33
16. Musaph, *ibid.*, p36
  17. J. Lansens, Oorlogsherinneringen en hun behandeling. In: *ICODO-info*, oktober 1991, 8^e jrg., nr3, p7
  18. Frederik van Gelder, Trauma en maatschappij. In: *ICODO-info*, juli 1999, 16^e jrg., nr1/2, p65
  19. Van Gelder, *ibid.*, p64
  20. John a. Bruggeman, Tweede generatie oorlogsslachtoffers. In: *Psychosociale problematiek van de tweede generatie*, uitgave Stichting ICODO, Utrecht 1982/7, p48
  21. Inleiding van: *Psycho-sociale problematiek van de tweede generatie*, uitgave Stichting ICODO, Utrecht 1982/7, p8
  22. Bruggeman, *ibid.*, p44,45
  23. E.de Wind, Over de kondities waaronder "Transgenerationale Traumatisering" ("T.T") kan optreden. In: *ICODO-info*, december 1985, 2^e jrg. nr4, p34,35
  24. B.J.N. Schreuder, Lichaamsgeheugen en levensverhaal bij psychotrauma. In: *ICODO-info*, december 2001, 18^e jrg., nr3/4, p21
  25. W. Op den Velde, De causaliteitsbeoordeling van psychische klachten van oorlogsgetroffenen. In: *Medische causaliteit en late oorlogsgevolgen*, uitgave Stichting ICODO, Utrecht 1987, p26
  26. Op den Velde, *ibid.*, p27
  27. E. de Wind, Transgenerationale overdracht. In: *Kinderen van de oorlog*, uitgave RIAGG's Centrum/Oud-West Amsterdam en Zuid/Nieuw-West Amsterdam, i.s.m. Stichting ICODO, Utrecht/Amsterdam, 1987/88, p11
  28. J. Macnolin, The Evacuation of Schoolchildren. In: H. Smith (ed) *War and Social Change*, 1985 p5, Hansard 5th Series, June 1940 col.1411-1454
  29. R. Janoff-Bulman, The Aftermath of Victimization: Rebuilding Shattered Assumptions. In: *Trauma and the Wake*, Ch.R. Figley, Brunner/Mazel, New York 1985, p28
  30. De Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang publiceerde de resultaten van het onderzoek in o.a. Bossenbroek, Martin, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*, Bert Bakker 2001
  31. J.H.N. Kerssemakers, *Psychotherapeuten en religie. Een verkennend onderzoek naar tegenoverdracht bij religieuze problematiek*. Proefschrift Nijmegen 1990, p180
  32. J.N. Schreuder, De conspiracy of silence en de kinderen van de oorlog. In: *ICODO-info*, december 1990, 7^e jrg., nr3/4, p12
  33. Schreuder, *ibid.*, p12
  34. Bessel A. van der Kolk, De rol van de groep bij het ontstaan en Het overgaan van de reactie op trauma. In: *ICODO-info*, december 1990, 7^e jrg., nr3/4, p33/34
  35. Van der Kolk, *ibid.*, p44
  36. Janoff-Bulman, *ibid.*, p31
  37. Martijn Lindt, *Als je wortels taboe zijn*, Kampen 1993, p152/3
  38. Van Gelder, *ibid.*, p66
  39. Jolande Withuis, De gevoelige erfenis van de jaren '40 – '45. In: *ICODO-info*, april 1991, 8^e jrg., nr1, p7
  40. Yolande Kuin, Zingeving, levensloop en ingrijpende oorlogservaringen. In: *ICODO-info*, december 2000, 17^e jrg., nr4, p11
  41. Kuin, *ibid.*, p11
  42. J.P.W. Cels, Frankl's *wil-tot-betekenis*: een herwaardering. In: *ICODO-info*, december 2000, 17^e jrg., nr4, p19
  43. Lisette Cohen e.a., Vrouwenweekend Kinderen van de oorlog. In: *ICOD-info*, oktober 1988, 5^e jrg., nr3, p32-36
  44. Bout, J. van den, & Kleber, R., *Omgaan met verlies en geweld. Een leidraad voor rouw en traumaverwerking*, Utrecht: Kosmos-Z&K